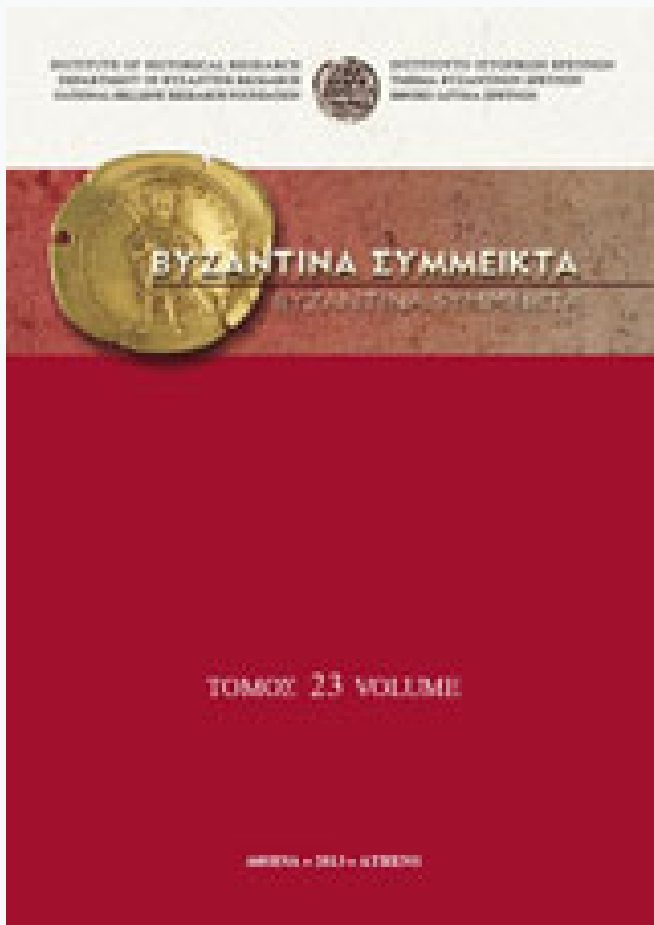

Byzantina Symmeikta

Vol 23 (2013)

BYZANTINA SYMMEIKTA 23

Βιβλιοκρισία: ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Οι Τούρκοι ανάμεσα στην Κίνα και το Βυζάντιο (552-659 μ.Χ.). ο ρόλος τους στην ευρασιατική πολιτική, διπλωματία και στρατηγική, Αθήνα 2012.

Γιώργος ΚΑΡΔΑΡΑΣ

doi: [10.12681/byzsym.1138](https://doi.org/10.12681/byzsym.1138)

Copyright © 2014, Γιώργος ΚΑΡΔΑΡΑΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΑΡΔΑΡΑΣ Γ. (2014). Βιβλιοκρισία: ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Οι Τούρκοι ανάμεσα στην Κίνα και το Βυζάντιο (552-659 μ.Χ.). ο ρόλος τους στην ευρασιατική πολιτική, διπλωματία και στρατηγική, Αθήνα 2012. *Byzantina Symmeikta*, 23, 333–339. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1138>

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Οι Τούρκοι ανάμεσα στην Κίνα και το Βυζάντιο (552-659 μ.Χ.). Ο ρόλος τους στην ευρασιατική πολιτική, διπλωματία και στρατηγική*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα 2012, σσ. 482, ISBN 978-960-7803-68-9

Ένα αρκετά αξιόλογο και ενδιαφέρον έργο, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τα πενιχρά ερευνητικά δεδομένα στη χώρα μας σχετικά με το θέμα, όσο και το γεγονός ότι πραγματεύεται έναν γειτονικό λαό, αποτελεί η μονογραφία του Στέφανου Κορδώση για τις σχέσεις των Τούρκων με τις δύο ισχυρότερες δυνάμεις σε Ανατολή και Δύση, την Κίνα και το Βυζάντιο αντίστοιχα, κατά τον 6ο και 7ο αιώνα. Ο συγγραφέας, συστηματικός μελετητής της ιστορίας των πρώιμων Τούρκων, θέτει στο επίκεντρο του θέματός του τον ευρασιατικό χώρο, ο οποίος, όπως και σήμερα, αποτελούσε τότε ένα από τα μεγαλύτερα πεδία ανταγωνισμού σε διεθνές επίπεδο τόσο για τη διασφάλιση των βορείων συνόρων των εδραίων αυτοκρατοριών (Κίνα, Περσία και Βυζάντιο) όσο και την εκμετάλλευση του δρόμου του μεταξιού που προσπόριζε μεγάλα οικονομικά οφέλη.

Η ανάπτυξη του θέματος στηρίχθηκε στην αξιοποίηση ενός μεγάλου εύρους πηγών (βυζαντινών, κινεζικών, συριακών κ.α.) καθώς και στην αρμονική σύνδεση αυτών με τα δεδομένα του γεωγραφικού χώρου και την πολιτική επιστήμη, γεγονός που προσδίδει στο έργο τον απαιτούμενο σήμερα διεπιστημονικό χαρακτήρα. Αναζητώντας επίσης σύγχρονη και εξειδικευμένη βιβλιογραφία, ο συγγραφέας μπόρεσε να παρακολουθήσει τα ερευνητικά δεδομένα του θέματός του και να προσφέρει μία μεστή και χρήσιμη μελέτη η οποία καλύπτει αναμφίβολα ένα κενό στην ελληνική επιστημονική παραγωγή. Το κείμενο συμπληρώνουν κατατοπιστικοί χάρτες, παράρτημα με πληροφορίες για Τούρκους χαγάνους, Πέρσες μονάρχες και Κινέζους αυτοκράτορες, πίνακας Βυζαντινών, Περσών, Κινέζων και Τούρκων ηγεμόνων, και ευρετήριο.

Το πρώτο κεφάλαιο (σσ. 35-69), εισάγει τον αναγνώστη σε ζητήματα που αφορούν τη σημασία του εθνώνυμου *Τούρκοι*, τις σχέσεις τους με τον νομαδικό

περίγυρο καθώς και τη θεωρητική βάση για την ανάπτυξη πολιτικών ρευμάτων όπως ο παντουρκισμός και ο παντουρανισμός. Ιδιαίτερη αξία έχει η προσέγγιση του γεωγραφικού χώρου της Ευρασίας, οι επιμέρους ζώνες και τα όριά τους, οι οποίες έχουν τα δικά τους κλιματολογικά, εδαφολογικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Το δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 71-94), εξετάζει τις συνθήκες ανάπτυξης του τουρκικού χαγανάτου στην Κεντρική Ασία, την επιβολή της τουρκικής κυριαρχίας στη θέση της αβαρικής, την καταστροφή των Εφθαλιτών και την ανάπτυξη των πρώτων συμμαχιών με την Κίνα, την Περσία και το Βυζάντιο. Με σαφήνεια και χρονική αλληλουχία ξεδιπλώνονται τα γεγονότα γύρω από τις συγκρούσεις και τη διπλωματική δραστηριότητα με ταυτόχρονη προσπάθεια για ασφαλή ταύτιση ονομάτων που προέρχονται από πηγές διαφορετικών χώρων.

Στο τρίτο κεφάλαιο (σσ. 95-148), περιγράφεται η εμπέδωση της τουρκικής κυριαρχίας στην Κεντρική Ασία και η ανάπτυξη των διπλωματικών σχέσεων με το Βυζάντιο την εποχή του Ιουστίνου Β΄. Πρόκειται ταυτόχρονα για το μεγάλο άνοιγμα της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής στην Ευρασία προκειμένου να παρακαμφθεί ο περσικός παράγοντας μέσω του λεγόμενου βόρειου δρόμου του μεταξιού. Ξεχωρίζει το υποκεφάλαιο 3.6, στο οποίο διαφαίνεται η διαμόρφωση μίας νοοτροπίας *ηγέτιδας δύναμης* στους Τούρκους μετά την καθολική κυριαρχία τους στον νομαδικό ευρασιατικό χώρο.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 149-182), το ενδιαφέρον στρέφεται στις ενέργειες των κινέζων αυτοκρατόρων της δυναστείας των Σούι (581-618) να αποδυναμώσουν την τουρκική ισχύ καθώς απειλούσε πλέον και τους ίδιους. Διακρίνεται η μεθοδική, ενίοτε και με ωμούς εκβιασμούς, τακτική των Κινέζων η οποία επέφερε εσωτερικές έριδες στο τουρκικό χαγανάτο και προσέδεσε τους Τούρκους ηγεμόνες στην υπηρεσία των κινεζικών συμφερόντων. Ένα από τα τέσσερα υποκεφάλαια επίσης επανέρχεται στις βυζαντινοτουρκικές σχέσεις την εποχή του Μαυρικίου, όταν αυτές αναθερμάνθηκαν μετά την επεισοδιακή βυζαντινή πρεσβεία στον Τούρκο χαγάνο Τούρξανθο το 576.

Το αρκετά σύνθετο πέμπτο κεφάλαιο (σσ. 183-231), πραγματεύεται αφενός τις σχέσεις των ανατολικών και δυτικών Τούρκων με την Κίνα και αφετέρου τις σχέσεις των δυτικών Τούρκων (καθώς και των εξαρτημένων, σύμφωνα με τον συγγραφέα, από αυτούς Χαζάρων) με τον αυτοκράτορα Ηράκλειο. Ο συγγραφέας δέχεται την άποψη ότι η συμμαχία του Ηρακλείου με τον Ζιεβήλ είχε ως αποτέλεσμα την παροχή προς τον αυτοκράτορα χαζαρικών και όχι δυτικοτουρκικών στρατευμάτων για τον αγώνα του εναντίον των Περσών. Με

απλό και κατανοητό τρόπο επίσης παρουσιάζεται η ανάμιξη των Αράβων στα κεντροασιατικά δρώμενα από τα μέσα του 7ου αιώνα.

Το έκτο κεφάλαιο (σσ. 233-262), επικεντρώνεται στον τρόπο άσκησης της εξωτερικής πολιτικής από τις εδραίες αυτοκρατορίες, στην προκειμένη περίπτωση απέναντι στους Τούρκους. Τα γαμικά συναλλάγια, τα πολύτιμα δώρα, ο φόρος υποτέλειας κ.α. καταγράφονται ως τυπικά δείγματα “καλών προθέσεων” για τη σύναψη συμμαχιών ενώ, από την άλλη πλευρά, οι Τούρκοι φαίνονται να ακολουθούν μία αυλική εθιμοτυπία όμοια με εκείνη των κραταιών γειτόνων τους.

Στο έβδομο κεφάλαιο (σσ. 263-283), τίθεται στο επίκεντρο η οικονομική παράμετρος του ανταγωνισμού στην Ευρασία, η οποία αφορούσε το εμπόριο της μετάξης κατά μήκος του βόρειου δρόμου του μεταξιού. Εκτός από τα συνήθως γραφόμενα για τη διακίνηση του πολύτιμου προϊόντος από την Κίνα έως το Βυζάντιο, ο συγγραφέας δίνει εύστοχα την σογδιανή παράμετρο στο όλο εμπορικό σύστημα, καθώς οι Σογδιανοί ήταν οι γνωστότεροι ίσως έμποροι της μετάξης.

Το όγδοο κεφάλαιο (σσ. 285-364), περιστρέφεται γύρω από την έννοια του νόμου στην πολιτειακή οργάνωση, το διεθνές σύστημα του 6ου και 7ου αιώνα, τη σύγχρονη κεντροασιατική πραγματικότητα κ.α. Το κεφάλαιο αποτελεί χρήσιμο θεωρητικό συμπλήρωμα για την κατανόηση των διεθνών σχέσεων αφού πραγματεύεται τους όρους που την ακολουθούν όπως *στρατηγική, διπλωματία, φίλος ή εχθρός*, ενώ είναι αρκετά διαφωτιστικό και για τον τρόπο που αυτά εντοπίζονται στις σχέσεις των νομάδων με τις εδραίες αυτοκρατορίες.

Προβαίνοντας στην κριτική θεώρηση του έργου, ως γενικές παρατηρήσεις θα διατύπωνε κανείς την παρουσία ορισμένων εκφραστικών λαθών στο κείμενο και μεγάλων τίτλων σε αρκετά υποκεφάλαια. Επίσης, κάποια τμήματα στο τελευταίο κεφάλαιο, όπως το 8.9, θα μπορούσαν να δοθούν πιο συνοπτικά. Αναφορικά με τη βιβλιογραφία, για το ιστορικό έργο του Πρίσκου προτιμάται πλέον η έκδοση του R. BLOCKLEY (*The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Liverpool 1983), και όχι τα παλαιότερα *Excerpta* του C. DE BOOR. Δίπλα στη συλλογή των κινεζικών πηγών του É. CHAVANNES *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί και το δίτομο έργο του LIU MAU-TSAI [*Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (Tu-küe)*, (Göttinger Asiatische Forschungen 10), Wiesbaden 1958], στο οποίο υπάρχουν και αρκετά χρήσιμα σχόλια γύρω από γεγονότα που αναφέρονται στη μονογραφία. Ακόμη,

δεδομένης της ρωσομάθειας του συγγραφέα, θα άξιζε προσοχής και το σημαντικό έργο για τους πρώιμους Τούρκους του καθηγητή G. KUBAREV. Τέλος, θα έπρεπε να ληφθεί υπόψη η σπουδαία μελέτη του S. STARK (*Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*, Wiesbaden 2008), η οποία αποτελεί το κορυφαίο ίσως έργο για την αναζήτηση των πρόσφατων ερευνητικών δεδομένων γύρω από τους πρώιμους Τούρκους.

Περνώντας σε επιμέρους παρατηρήσεις, μπορούν να επισημανθούν τα κάτωθι:

Στον πρόλογο (σσ. 20-21) είναι ελεγχόμενη η θέση ότι *μία νομαδική αυτοκρατορία ήταν στην ουσία μία χαλαρή συνομοσπονδία και η κυρίαρχη φυλή ήταν ένας primus inter pares*. Στις νομαδικές «συνομοσπονδίες» η εξουσία κάποιου φύλου ήταν απόλυτα διακριτή, υπήρχε αυστηρή ιεραρχία και η εξουσία του χαγάνου ήταν απόλυτη. Οι ηττημένοι μάλιστα θεωρούντο από τους νικητές υπήκοοι ή και δούλοι. Το γεγονός αυτό προκύπτει στην προκειμένη περίπτωση από τα λόγια των Τούρκων χαγάνων. Την εποχή του Σιζάβουλου οι Σογδιανοί ήταν *κατήκοοι* των Τούρκων, όπως ήταν και νωρίτερα *κατήκοοι* των Εφθαλιτών. Με σκληρότητα εμφανίζεται ο Τούρξανθος τόσο απέναντι στους Αβάρους [*τὰ κατ' ἐμὲ ἀνδράποδα τοὺς Οὐαρχωνίτας .. τοῖς δὲ δὴ Οὐαρχωνίταις τοῖς ἡμετέροις δούλοις (ἐδήλου δὲ τοὺς Ἀβάρους)*...] όσο και στους Αλανούς και τους Ουνιγούρους: ... [*ἔσαθρήσατε, ὦ δειλαιοι, τὰ Ἀλανικὰ ἔθνη, ἔτι γε μὴν καὶ τὰ φύλα τῶν Οὐνιγούρων, ... ταύτη τοι καὶ ὑπακούουσιν ἡμῖν καὶ ἐν μοῖρα καθεστήκασι δούλου* (Μένανδρος, έκδ. BLOCKLEY, απ. 19.1)].

Στους αρκετά διευκρινιστικούς όρους και σε ποικίλες γλώσσες για τη διάκριση των υπό πραγματέυση Τούρκων από τους σύγχρονους (σσ. 37-41), θα πρέπει να συμπληρωθεί ότι στην ελληνική γλώσσα η διάκριση γίνεται με την προσθήκη του επιθέτου *πρώιμοι*, όπως και σε άλλες περιπτώσεις. Έτσι, το όνομα *πρώιμοι Τούρκοι* θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί εδώ ως αντίστοιχο του *Turkic*. Επίσης, στους λαούς αυτής της ομοεθνίας παραπέμπουν για την Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα ονόματα όπως *αλταϊκοί* ή *τουρανικοί* λαοί/φύλα. Στην πραγματέυση του εάν οι κάτοικοι των Κεντροασιατικών δημοκρατιών είναι Τούρκοι και συγγενείς των σύγχρονων Τούρκων της Ανατολίας (σσ. 46-47) θα έπρεπε να επισημανθεί περισσότερο η γλωσσική διάσταση, καθώς υπάρχουν τουρκόφωνοι λαοί οι οποίοι αυτοπροσδιορίζονται με ιδιαίτερα εθνικά ονόματα, όπως Ουζμπέκοι, Καζάκοι κ.α.

Αναφορικά με τον Μένανδρο Προτήκτορα (σ. 78, 103), στην περιγραφή του δεν αναφέρει *Ψευδάβαρους* παρά μόνο *Ουαρχωνίτες*, ως συνώνυμο των

Αβάρων (βλ. παραπάνω). Η σχετική αφήγηση για τους *Ψευδάβαρους* απαντά μόνο στον Σιμοκάττη. Το ζήτημα των *Ψευδαβάρων* είναι αρκετά περίπλοκο και η λεπτομερής πραγμάτευσή του μάλλον θα απέκλινε από τα κεντρικά ζητήματα της μονογραφίας. Για τη σογδιανή γλώσσα (σσ. 98-99), πιθανόν αυτή να ήταν μία *lingua franca* μεταξύ των εμπόρων και όχι με ευρύτερη χρήση. Θα έπρεπε να είναι σαφέστερο σε ποιες περιοχές ήταν διαδεδομένη. Επίσης, ο Μένανδρος αναφέρει ότι η επιστολή του Σιζάβουλου ήταν στη «σκυθική γλώσσα» και διαβάστηκε με βοήθεια διερμηνέα. Λογικά, εφόσον αυτή προερχόταν από τον Τούρκο χαγάνο θα είχε συνταχθεί στην γλώσσα των πρώιμων Τούρκων. Επίσης, θα άξιζε να αναφερθεί (σσ. 276-283) ότι οι Σογδιανοί εκτός από έμποροι ήταν και παραγωγοί μεταξωτών υφασμάτων (βλ. σχετικά E. KAGEYAMA, *Use and Production of Silk in Sogdiana*, στον τόμο: *Ērān ud Anērān: Studies Presented to Boris Il'ič Maršak on the Occasion of his 70th Birthday*, εκδ. M. COMPARETI, et al., Βενετία 2006, 317-332).

Σχετικά με την προσπάθεια πώλησης σιδήρου προς την πρεσβεία του Ζήμαρχου (σ. 105, 257) είναι σωστή η επισήμανση για οργανωμένη προπαγάνδα, ωστόσο σκοπός των Τούρκων δεν ήταν να δώσουν κάποια ψεύτικη εντύπωση. Πρόκειται για επίδειξη δύναμης, ότι ήταν ισχυροί στρατιωτικά, ανεξάρτητα εάν ο σίδηρος προερχόταν από περιοχές εκτός της χώρας τους. Κατά την επιστροφή του Ζήμαρχου (σ. 111), η *εὐρεία λίμνη* δεν είναι η Αράλη αλλά η Κασπία, αφού μετά από 12 ημέρες πορεία η βυζαντινή πρεσβεία έφθασε στον Βόλγα. Ακόμη, η επίθεση στη Χερσώνα και η κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους και τους συμμάχους τους (σ. 128, 163) χρονολογείται το 576 και όχι το 581. Κατά τη βυζαντινή πρεσβεία του 576 υπό τον Βαλεντίνο (σ. 128-129), ο ανώτατος άρχοντας των Τούρκων ήταν πιθανότατα ο Τούρξανθος και όχι ο Τάρδου, όπως προκύπτει από τα λόγια του Τούρξανθου αλλά και το γεγονός ότι η πρεσβεία στάλθηκε σε αυτόν. Επίσης, στη δική του αυλή έγινε η τελετή για τον θάνατο του Σιζάβουλου.

Σε ό,τι αφορά τους Αβάρους (σ. 142), η εγκατάστασή τους στην Παννονία δεν έγινε με υπόδειξη των Βυζαντινών. Ο Τούρξανθος θεώρησε ως παραβίαση της συμφωνίας του 570 μεταξύ του Ιουστίνου Β΄ και του Σιζάβουλου τη συνθήκη του Βυζαντίου με τους Αβάρους το 574, καθώς οι τελευταίοι εθεωρούντο φυγάδες από την τουρκική κυριαρχία (*δούλοι και ανδράποδα* όπως σημειώθηκε). Ακόμη, οι σχέσεις του Βυζαντίου με τους Αβάρους δεν ήταν καλές ούτε πριν το 570. Το 568 οι Άβαροι πολιορκήσαν το Σίρμιο και ακολούθησαν άκαρπες διαπραγματεύσεις σε διαδοχικές πρεσβείες των Αβάρων το 568 και 569, οι οποίες οδήγησαν σε

σύγκρουση το 570. Το εάν ο Κούβρατος αποτίναξε την τουρκική ή την αβαρική κυριαρχία (σσ. 147-148, 163) είναι επίσης ένα σύνθετο ζήτημα. Ωστόσο, έστω και μέσω των Χαζάρων, είναι πιθανότερος ο τουρκικός παρά ο αβαρικός έλεγχος στην περιοχή της Αζοφικής γύρω στο 635. Από την άλλη πλευρά (σ. 201) είναι εμφανές ότι υπάρχει συχνά ασάφεια στις πηγές γύρω από τα ονόματα *δυτικοί Τούρκοι* και *Χάζαροι* και αρκετές μελέτες πραγματεύονται αυτή τη σύγχυση των δύο λαών. Ενδεικτικά, μία από τις πιο πρόσφατες είναι του L. BALOGH, *Notes on the Western Turks in the Work of Theophanes Confessor, Acta Orientalia* 58/2 (2005), 187-195.

Η διατύπωση για «παγκόσμια κινητοποίηση» και συμμετοχή στη σύγκρουση του Ηρακλείου με τους Πέρσες (σ. 218-219) μάλλον δεν είναι αντικειμενική. Δεν εμπλέκονται τα βασίλεια της Δύσης αλλά και δυνάμεις στην Ασία παρά μόνο όσοι έχουν άμεσο ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα στη Μέση Ανατολή, τον Καύκασο και την Ευρασία. Η συνεργασία επίσης του αβαρικού χαγανάτου με τους Πέρσες ήταν ευκαιριακή και παρατηρείται κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 626. Επίσης (σ. 244), είναι αρκετά αμφίβολο ότι ο Ιουστινιανός Β΄ νυμφεύθηκε την χαζάρα Θεοδώρα, αδελφή του χαγάνου κυρίως από προσωπικούς λόγους, καθώς ο εξόριστος αυτοκράτορας επεδίωκε τη βοήθεια των Χαζάρων αφενός για να ανακτήσει τον θρόνο του και αφετέρου για την μετέπειτα προάσπιση των βυζαντινών συμφερόντων στις ουκρανικές και νοτιορωσικές στέπες.

Κλείνοντας την κριτική προσέγγιση για τους Τούρκους, οι οικουμενικές αξιώσεις τους (σ. 321) δεν εμφανίζονται για πρώτη φορά την εποχή του Μαυρικίου (όπως προκύπτει από τη σχετική επιστολή προς τον αυτοκράτορα), αλλά κατά την ηγεμονία του Τούρξανθου, ο οποίος θεωρεί ότι μπροστά του *υποκλίνεται ολόκληρη η γη [έμοι γὰρ ὑποκέκλιται πᾶσα ἡ γῆ Μένανδρος, έκδ. BLOCKLEY, ἄπ.19.1]*. Κατά την άποψή μας, είναι υπερβολική η διατύπωση (σ. 333) ότι *η τουρκική νομαδική αυτοκρατορία δεν έχει να ζηλέψει τίποτα από το Βυζάντιο, την Περσία και την Κίνα σε επίπεδο διακηρύξεων οικουμενικότητας*, καθώς υπήρχε μεγάλη διαφορά σε διπλωματική παράδοση, μέσα υλοποίησης και ηγεμονική ιδεολογία μεταξύ των εδραίων αυτοκρατοριών και των πρόσκαιρα ισχυρών νομαδικών ηγεμονιών. Το ίδιο υπερβολική κρίνεται και η θέση (σ. 389) ότι το Βυζάντιο (η Περσία ή η Κίνα) και οι Τούρκοι *επικοινωνούσαν και συμμαχούσαν ως ισότιμες οντότητες*. Παρακινδυνευμένη είναι επίσης (σ. 381) η θέση περί *φυσικών συμμαχιών*, στην προκειμένη περίπτωση το Βυζάντιο και οι Τούρκοι θεωρούνται ως *φυσικοί σύμμαχοι*. Οι σχέσεις φιλίας ή αντιπαλότητας ήταν πάντοτε ευμετάβλητες, όπως αποδεικνύεται αφενός από την επιθυμία

του Σιζάβουλου για συμμαχία με το Βυζάντιο και αφετέρου τη διακοπή αυτής της σχέσης από τον Τούρξανθο, ο οποίος προφανώς δεν συμμεριζόταν τις απόψεις του πατέρα του για την αναγκαιότητα των στενών δεσμών με την Κωνσταντινούπολη. Τέλος, χρειάζοταν περισσότερη έμφαση στον οικονομικό παράγοντα του ανταγωνισμού στην Κεντρική Ασία (σ. 355 εξ.) που είναι επίκαιρος και θα κρίνει πολλά σε επίπεδο διεθνών ισορροπιών, όπως και κάποια διευκρίνιση (σ. 195, υποσ. 33) ως προς τους ημικινεζικούς, ημιβαρβαρικούς τίτλους για τους νομάδες ηγέτες.

Οι παραπάνω επισημάνσεις, οι οποίες ενέχουν πάντοτε υποκειμενικότητα, δεν μεταβάλλουν την πολύ καλή γενική εικόνα που αφήνει στον αναγνώστη η μονογραφία. Πέρα από τη συστηματική προσέγγιση του υλικού και την αξιοποίηση της σύγχρονης βιβλιογραφίας που αναφέρθηκαν, πολύ σημαντικό πλεονέκτημα του έργου είναι η εν δυνάμει απήχισή του, γεγονός που το καθιστά διαρκώς ενδιαφέρον. Εκτός από τον μελετητή των νομαδικών λαών, η πραγμάτευση ενός θέματος για τους πρώιμους Τούρκους είναι ελκυστική και για τον μέσο Έλληνα αναγνώστη. Αποτελεί επίσης ένα χρήσιμο βοήθημα για τομείς τόσο του επίσημου κράτους, όπως η διπλωματική υπηρεσία, όσο και της οικονομίας, που μετά από αρκετά χρόνια ξαναβλέπει ως πεδίο ευκαιριών τον ευρασιατικό χώρο.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΔΑΡΑΣ
ΠΕ/ΕΙΕ